

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
November-2018 Special Issue - LXXIII

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Dr. Samjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Prof. Vijay Shirasath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tatkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

27	Role of Lonely Mothers in the Works of Jhumpalahiri	Asst. Prof. Sanober Kahkeshan	145
28	Institutional Repositories Across the World: A Case Study of Open DOAR (JISC)	Mr. Nikhil Patil & Dr. Chandrashekhar Wani	151
29	Spatial Distribution and Growth of Tribal Population in Chopda, Yawal and Raver Tehsils	Kishor Nehete	158
हिंदी विभाग			
30	श्रीमद्भगवद्गीता की अद्वैतपरक भाष्य- एक शोधपरक दृष्टि	निशा	164
31	'अक्षयवट': वर्तमान महानगरो का सच	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	170
32	मोहन राकेश के साहित्य में मनोविज्ञान : एक अध्ययन	प्रा. सूर्यकांत आमलपुरे	173
33	हिंदी सिनेमा और हाशिए का समाज	डॉ. राजश्री तावरे	176
34	समान शीर्षकवाली कृतियों का परिचय	सचिन कुमावत	179
35	जनसंचार के माध्यमों में प्रयुक्त हिंदी	डॉ. भीमराव मानकरे	183
36	रघुवीर सहाय का गद्य साहित्य	डॉ. प्रमोद पडवळ	186
37	हिंदी व्यंग्य परंपरा में शंकर पुणतांबेकर का योगदान	डॉ. बळीराम राख	192
38	भूमंडलीकरण युग में अनुवाद की आवश्यकता	प्रा. विवेकानंद चव्हाण	195
39	मध्यप्रदेश में औद्योगिक निवेश की संभावनाएँ - एक अध्ययन	प्रो. डॉ. सुहास धांडे	199
40	उत्तर छायावाद के उपेक्षित कवि श्री रामगोपाल शर्मा 'रुद्र' की काव्य रचना के विविध आयाम : एक अध्ययन	डॉ. विजयप्रकाश शर्मा	206
41	भारतीय भाषा परिवार और हिंदी	डॉ. अर्जुन पवार	213
42	आदिवासी संस्कृति	डॉ. प्रवीण कांबळे	218
43	भारत के अन्य भाषाओं में लिपि देवनागरी की आवश्यकता	डॉ. विलास कांबळे	220
44	बाजारवाद और हिंदी	डॉ. संगीता जगताप	225
45	रघुवीर सहाय की कविता में लोकतंत्र	अक्षय भोसले	228
46	नागार्जुन की कविता 'प्रेत का बयान': भाषिक संरचना	डॉ. गीता दोडमणी	232
47	'उधर के लोग' दलित उपन्यास में स्त्री सशक्तीकरण	डॉ. सुचिता गायकवाड	238
48	डॉ. गिरीराज शरण अग्रवाल कि गजलों में सामाजिक चिंतन	डॉ. अमोल दंडवते	244
49	अंतरराष्ट्रीय दार्शनिक, भारतीय साहित्यिक एवं समर्पित समाजसेवी श्रीमान प्रताप सेठजी	डॉ. शशिकांत सोनवणे	249
50	महिला रचानाकारों कि कहानियों में जीवन मूल्य	डॉ. संतोष आडे	257
51	लोकगीत और बंजारा समाज	डॉ. एम. के. राऊत	264
मराठी विभाग			
52	संजय पवार यांच्या एकांकिका : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. माणिक बागले	266
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वराज्य	आबासाहेब कसबे	272
54	डेमोफून : मानवी मूल्य संवर्धन व संगोपानार्थ लढणारा मुशाफर	प्रा. अरविंद बा. पाटील	277
55	'अरे संसार संसार' या महानगरीय कादंबरीतील मध्यमवर्गीय संवेदना	डॉ. वाल्मिक आढावे	282
56	प्रकाश संत एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व	डॉ. उज्वला देवरे व प्रा. सुनील खैरनार	287
57	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील आंबेडकरवादी जाणीवा	डॉ. राजेश्वर दुहकनाळे	297

91	उर्दू माध्यमांच्या विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेविषयी येणाऱ्या अडचणी व उपाय	नासीर गिरासे	462
92	मौखिक इतिहास	डॉ. संतोष दत्तात्रय बोडके	465
93	आदिवासी कोकणा भाषेचा एक शोध	प्रा. जयश्री रामदास बागुल (खरे)	472
94	साबरकरांचा राष्ट्रवाद	प्रा. संतोष शेलार	477
95	बाबुराव बागुलांच्या कवितेतील विविध जाणीवा	डॉ.देविदास खोडेवाड	489
96	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरी लेखनातून अभिव्यक्त होणारा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	डॉ.दादाराव गुंडरे	495
97	प्रशासकीय सुधारणा आणि तंत्र	प्रा.हनमंत हेळबे	500
98	शौचालय व सामाजिक परिवर्तन	प्रा.आर. बी.काळे	504
99	नांदेड जिल्ह्यातील शेतीवर आधारित उद्योगधंदे : एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ.यु.एस.कानवटे	508
100	आपत्ती व्यवस्थापन व प्रसार माध्यमे	डॉ. बालासाहेब मुंडे	512
101	दलित कवितेतील आई	प्रा.विलास पंडित	516
102	राजकारण व महिलांचे सक्षमीकरण - एक अभ्यास	विनोद डौले	520
103	जतन व संरक्षण : इफला (IFLA) चे योगदान	श्री.नारायण फड	524
104	बारोमास-होरपळून निघणाऱ्या कृषिकेंद्रित जीवनाची करून गाथा	डॉ.शकुंतला भारंबे	529
105	बखरकारांनी रेखाटलेली संभाजी राजांची अनैतिहासिक प्रतिमा	डॉ.डी.एस.बिराजदार	533
106	अमळनेर येथील प्रताप हायस्कूल मधील शिक्षक व विद्यार्थी यांचा भारतीय स्वतंत्र आंदोलनातील सहभागाचा इतिहास-एक अभ्यास	प्रा.किशोर पाटील	537
107	१९९० नंतरच्या प्रसिद्ध लेखकांच्या पत्नीचे आत्मचरित्रे	डॉ.एस.पी.पैकेकरी	540
108	संत कवयित्रींचे वाङ्मयीन कार्य	डॉ. सदाशिव सरकटे	544
109	वाचनसंस्कृती - दिशा आणि दशा	डॉ. प्रतापराव गायकवाड	548
110	वृद्धांच्या समस्या - एक समाजशास्त्रीय चिंतन	प्रा. प्रदीप पाटील	554
111	मुस्लीम सत्यशोधक समाजाची वाटचाल (१९६६ ते आजपर्यंत)	प्रा. श्रीचंद चव्हाण	558
112	संत साहित्यमूल्यांचे समकालीन महत्त्व	प्रा. डॉ. धनराज ल. खानोरकर	561
113	क्रांतिनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काही निरीक्षणे	डॉ. सुरेश खोब्रागडे	567
114	नव्वदोत्तर समाज जीवन आणि स्थित्यंतरे	- डॉ. किशोर सोनवणे व दिनानाथ पाठक	573
115	निसर्गाचे लीळाचरित्र लिहिणारी ललित प्रतिभा- मारुती चितमपल्ली	प्रा. सचिन पाटील	578
116	परिवर्तनाच्या लढ्याला गतिमान आणि सशक्त बनविणारे विवेकी चिंतन !	डॉ.राजेश्वर दुडूकनाळे	581
117	नाशिक जिल्ह्यातील वैयक्तिक सत्याग्रह चळवळ	डॉ. संतोष दत्तात्रय बोडके	588
118	महाराष्ट्रातील जायकवाडी सिंचन प्रकल्पाचा इतिहास : एक अभ्यास	प्रा. प्रवीण चव्हाण	594
119	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान	डॉ. महादेव मुंडे	598
120	शोषण करणाऱ्या नव्या व्यवस्थेचा शोध घेणारी अरुण काळे यांची कविता : 'नंतर आलेले लोक'	डॉ. शशिकांत पाटील	602
121	प्रसारमाध्यमांचे बदलते स्वरूप आणि जनमानस	प्रा. राजाराम झोडगे	607
122	मानसिक तणावात नाडीशुद्ध प्राणायामाचा परिणाम	कुणाल महाजन	612
123	सामाजिक पर्यावरण : काही निरीक्षणे	प्रा.अंबादास घुले	616

अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील आंबेडकरवादी जाणिवा

डॉ. राजेश्वर दुडुकनाळे

संचालक, विद्यार्थी विकास विभाग स्वारातीम विद्यापीठ, नांदेड

अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथालेखनामुळे मराठी कथेला एक नवे वळण प्राप्त झाले. तिच्या अनुभवाच्या कक्षा विस्तारल्या. चीड, नकार आणि विद्रोह या जाणिवा घेऊन अण्णाभाऊंची कथा प्रस्थापित सामाजिक संकेतांना धक्के देऊ लागली. नावीन्यपूर्ण आशयामुळे आणि तितक्याच प्रभावी भाषेमुळे ही अण्णाभाऊंची कथा वाचकांचे लक्ष वेधणारी ठरली. त्यांच्या कथेतील लढाऊ, बंडखोर नायक आणि विद्रोही नायिका मराठी कथेला नवे परिमाण देणाऱ्या ठरल्या.

आर्थिक विषमतेबरोबरच सामाजिक विषमतेचे चित्रणही अण्णा भाऊंच्या कथांमधून आले आहे. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला. या क्रांतिकारी, ऐतिहासिक घटनेचा प्रभाव अण्णा भाऊंच्या कथालेखनावर पडला आहे. या संदर्भात नारायण सुर्वे लिहितात, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांना गुरुस्थानी व स्फूर्तीदायक शक्ती वाटत होती. बोधीसत्व बाबामाहेब आंबेडकरांनी जेव्हा बौद्ध धर्म स्वीकारला त्यानंतर त्यांनी याही ऐतिहासिक घटनेला आपल्या कथाविश्र्वात स्थान दिले. त्यांच्या दोन चार तरी कथा या विषयावरच्या माझ्या वाचण्यात आहेत." बाबासाहेबांची प्रेरणा घेऊन गावकुसाबाहेर राहणारा अस्पृश्य माणूस अन्यायाच्या शोषणाच्या विरोधात कसा बंड करून उठतो, हे प्रत्ययकारी भाषेत त्यांनी मांडले आहे. 'सापळा' मधील हरीबा, 'उपकाराची फेड' मधील मलू महार याचे उत्तम उदाहरण होय. वर्गवादी जाणिवा घेऊन येणाऱ्या कथांच्या तुलनेत सामाजिक विषमतेवर आधारलेल्या कथांची संख्या कमी असली तरी अशा कथांमधून लेखकाचे अनुभवविश्व परिणामकारकपणे व्यक्त झाले आहे. सामाजिक, मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी धडपडणारी माणसं अण्णाभाऊंच्या चिंतनाचा विषय बनतात. त्यातूनच बंडखोर नायक-नायिका वाचकासमोर येतात. एकूणच विद्रोह, बंडखोरी, सामाजिक परिवर्तनाचा ध्यास हा अण्णाभाऊंच्या कथालेखनाचा स्थायी भाव आहे. त्यामुळेच त्यांच्या अनेक कथांमधून विद्रोही जाणिवा प्रभावीपणे व्यक्त झाल्या आहेत.

'बरबाद्या कंजारी' या कथासंग्रहातील 'सापळा' ही कथा गावकुसाबाहेरच्या अस्पृश्य जातीचे प्रश्न मांडणारी आहे. दादा देशमुख, दत्ता पाटील, गुणपाल शेठे, गुंडा चाळका ही गावातील माणसं 'कुत्रं मांजरं जनावरं नव्हं, नि मांगं म्हारं माणूस नव्हं' या परंपरागत म्हणीवर विश्वास ठेवून गावातील अस्पृश्य वर्गाचे शोषण करतात. गावातील दादा देशमुखाच्या वाड्यात एक बैल मरून दावणीत पडलेला असतो. दोन दिवस झाले तरीही गावातील महार जातीतील माणसं बैल ओढून गावाबाहेर नेऊन टाकायला तयार नसतात. याचा राग मनात धरून दादा देशमुख आणि त्याचे सहकारी महारांचा वचपा काढायचा, त्यांना वठणीवर आणायचा बेत आखतात. महार नमले नाहीत तर स्वतःलाच आपापली ढोर ओढावी लागतील असे या पाटील-देशमुखांना वाटते. इकडे काहीही झाले तरी बैल ओढायचे नाही असे ठरवून हरीबा महारांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण महारवाडा एक होतो. त्यामुळे संघर्ष अधिकच पेटतो. गावकरी महारांच्या विरोधात सापळा रचतात. त्यांची गुरं ढोरं गावाच्या हद्दीत शिरली की कोंडवाड्यात डांबली जातात. यामुळे गावकरी आणि महारवाडा यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. हरीबा महार हुशार असतो. तो पारगावचा पळसाचा माळ लिलावात विकत घेऊन आपल्या लोकांना गुरंसाठी भरपूर जागा आणि चारा मिळवून देतो. या हरीबाच्या युक्तीमुळे गावकरी अडचणीत येतात. गावातली गुरं ढोरं पळसाच्या माळाला

गेली की ती कोंडवाड्यत जाऊ लागतात. पाटलाची बारा ढोरं अशीच कोंडवाड्यत जातात. यामुळे पाटील आणि गावकरी हतबल होतात. शेवटी पाटील महारांसाठी रचलेला सापळा काढून टाकतो. आणि यापुढे आपण सर्वांनी माणसासारखे वागायचे असे सांगतो. हे ऐकून हरीबालाही बरे वाटते.

गावातील सामाजिक विषमतेवर आधारलेली ही कथा विद्रोही जाणीव व्यक्त करणारी आहे. सामाजिक न्यायासाठी हरीबा आणि त्याचे सहकारी संघटित होऊन लढा देतात. हरीबा आणि गावचे मुखंड यांच्या संवादातून कथेचा विद्रोही आकृतिबंध विकसित होत जातो. गावकऱ्यांच्या विरोधात अस्पृश्य मानून हीन लेखल्या गेलेल्या महार जातीने पुकारलेला हा विद्रोह सामाजिक समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा आग्रह धरणारा आहे. म्हणून डॉ. सुभाष सावरकर या कथेसंदर्भात लिहितात, "एकीकडे गावमुखंडांचे नेतृत्व तर दुसरीकडे हरीबा महाराचे नेतृत्व-यांमध्ये हरीबा हा अधिक मानवी, प्रबुद्ध, विद्रोही तेवढाच समजस ठरला आहे. त्याने ज्या अक्कल हुशारीने पावले उचलून गावकीचा सापळा उठवला-दारकोंड मोकळी केली, त्यावरून त्याचे मानसिक तसेच आर्थिक स्वैर्य/सामर्थ्यही ध्यानात येते. त्याची धारणा विद्रोही आहे. 'वाडवडिलांनी केलेला वंगाळ धंदा पुढे चालवू नये, माणसासारकं जगावं, आपली गुरंढोरं विकून खुंटासारखं मजबूत व्हावं' या त्याच्या भूमिकेला अख्ख्या महारवाड्यची साथही आहे. मानवीय अशा त्याच्या भूमिकेने या विद्रोहाला जननिष्ठेची समृद्धी लाभली आहे." अण्णा भाऊंच्या या कथेतील विद्रोह आंबेडकरवादाची प्रेरणा घेऊन अभिव्यक्त होताना दिसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या आंदोलनामुळे स्वाभिमान जागा झालेली हरीबासारखी माणसं कशी बंडखोरी करतात हे या कथेतून लक्षात येते. थोडक्यात, विद्रोही जीवनजाणिवा घेऊन येणारी कथा म्हणून 'सापळा'चे वाङ्मयीनमूल्य विचारात घ्यावे लागते.

'उपकाराची फेड' ही अण्णा भाऊ साठे यांची कथा भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक भयाण वास्तव अधोरेखित करणारी आहे. धार्मिक, सामाजिक शोषणामुळे अस्पृश्य जातींचा एक वर्ग या देशामध्ये अस्तित्वात आला. ज्या वर्गाला वैदिक धर्माच्या परिभाषेत अतिशूद्र म्हटले जाते. या अतिशूद्र समजल्या गेलेल्या अस्पृश्य जातींमधील अस्पृश्यता 'उपकाराची फेड' या कथेतून लेखकाने चित्रित केली आहे. मलू महार, लखू मांग, शंकर चांभार आणि मन्या परीट ही चारही अस्पृश्य जातीतली माणसं. ज्यांच्यावर धर्माच्या नावाखाले पिढ्यन्पिढ्य अन्याय अत्याचार होत आलेला आहे. अशा ह्य अस्पृश्य जातीतील चौघांची ही कथा आहे.

१९४२पासून मन्या परीट स्वतःला पुढारी समजत असतो. मुंबईमध्ये राहिल्यामुळे स्वतःला शहाणा समजणारा शंकऱ्या चांभार इतरापेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजतो. त्याच्याकडे चप्पल दुरुस्तीला गेलेल्या मलू महाराला तो आपल्यापेक्षा हीन समजतो. 'मांगा महाराच्या खेटरांना हात लावू नये' हा सामाजिक रिवाज तो अत्यंत काटेकोरपणे पाळतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आंदोलनामुळे जागृत झालेल्या मलू महाराला मात्र ही शंकऱ्या चांभाराची वागणूक अपमानास्पद वाटते. त्यामुळे तो त्याचा चहासुद्धा पीत नाही. 'माणसानं मानानं पान खावं पण शेरडावानी पाला खाऊ नये' असे त्याचे मत असते. परंतु याचे शंकऱ्याला काहीच वाटत नाही. उलट मलूला आपण सळ, आरी देतो म्हणजे मोठे उपकार करतो असे वाटते. तुझ्या उपकाराची कधीतरी फेड करेन असे सांगून मलू निघून जातो. अशातच शंकऱ्या चांभाराची म्हैस मरते. ही मेलेली म्हैस गावाबाहेर न्यायला मलू नकार देतो. सगळा गाव एक होऊन मलूला धमकी देतो. जिवंत राहायचे असेल तर म्हैस गावाबाहेर ने, असे गावातील लोक मलूला धमकावतात. परंतु मलू या धमकीला न घाबरता, जीव गेला तरी हरकत नाही पण म्हैस ओढायची नाही, असे ठरवतो. अडचणीत आलेला शंकऱ्या गावच्या पाटलाला आपण मलूला पूर्वी सळ आणि आरी देऊन कशी मदत केलेली आहे हे सांगतो. हे ऐकून मलू शंकऱ्याला म्हणतो, "एकदा सळ आणि आरी

देऊन त्वा माइयावर उपकार केलास, आता ह्ये आरूसं नि कावडणी देऊन मी त्या उपकाराची फेड करतो. ह्ये घेऊन जा नि बढ आपली म्हस.”³ हे ऐकून गावकरी चकित होतात. वरवर विनोदी वाटणारी ही कथा अस्पृश्य वर्गातही उच्चनीचतेच्या कल्पना कशा अस्तित्वात आहेत याकडे लक्ष वेधते. अस्पृश्य जातीच्या व्यथा-वेदना एक असूनही त्यांच्यातील जातीयता संपुष्टात येत नाही, हा एक भारतीय समाजव्यवस्थेसमोरचा गंभीर प्रश्न आहे. यामुळेच मलू सारखा जागृत तरुण या जातीयतेच्या विरोधात विद्रोह पुकारतो.

‘थड्यतील हाड’ ही कथा खेड्यतील अस्पृश्यजातीवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडणारी आहे. तारगावच्या रक्षणासाठी मांग-महार आणि रामोशी मोठा त्याग करतात. या त्यागाचे प्रतीक म्हणजे रायनाक महार. या रायनाक महाराच्या स्मरणार्थ तारगावात दरवर्षी भंडारा केला जातो. या भंडार्यात रायनाक महाराच्या वारसदारांना मात्र सन्मान दिला जात नाही. त्यामुळे गावचा पाटील आणि मांग, महार, रामोशी यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. कथेचा प्रारंभच भंडार्याच्या वर्णनातून होतो. भंडार्यात पंगतीची वाट पाहात उपाशीपोटी जांभया देत महार-मांग बसलेले असतात. पुढे राणोजी नावाचा रामोशी थड्यतल्या हांडांची कुळकथा सांगतो. मांग, महार आणि रामोशी जातीतल्या अनेक शूरवीरांनी तारगावच्या रक्षणासाठी प्राण दिलेला असतो. असे असूनही या शूरवीरांच्या वारसदारांना गाव भंडार्यात सन्मानाने जेवायला दिले जात नाही. “खीर संपली म्हणून कसा बसा प्रसाद घेऊन जावा” असे गावचा पाटील म्हणतो. पाटलाची ही विनंती धुडकावून लावत राणोजी आणि त्याचे सहकारी भंडार्याकडे पाठ फिरवून निघून जातात. गावगाड्यतील हा भेदभाव लेखकाने मार्मिक भाषेत चित्रित केला आहे. गावातील जातवास्तव माणसाला कसे अपमानित करते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ‘थड्यतील हाड’ ही कथा होय. कथेच्या शेवटी प्रसाद न घेताच उठून जाणारे महार, मांग, रामोशी बंडखोर वाटतात. त्यांचा स्वाभिमान दुखावल्यामुळे ते असे करतात. राणोजीच्या बोलण्यातून तर हा स्वाभिमान प्रखरतेने जाणवतो. तो आपल्या सहकाऱ्यांना म्हणतो, “जावा घरला नि दुसरा भंडारा घाला. पर ह्ये मेल्याचं अन्न खाऊ नका... नगं आमानी तुमचा परसाद!”⁴ यातून मांग, महार, रामोशी जातीच्या मनात असलेली विद्रोहाची भावनाच व्यक्त होते. थोडक्यात, ‘थड्यतील हाड’ ही विद्रोही आशय घेऊन येणारी कथा म्हणून महत्त्वाची ठरते.

‘वळण’ ही चिमा महारीणवर आधारलेली एक महत्त्वाची कथा आहे. महारवाड्यतील चिमा नावाची म्हातारी परंपरागत वळणाप्रमाणे बंडू मांगाकडून रेड्यचा मांस आणून खात असते. चिमा म्हातारी सोडली तर महारवाड्यतील इतर सर्व महार लोक डॉ. आंबेडकरांच्या शोषण मुक्तीच्या आंदोलनामुळे जागृत झालेली असतात. त्यामुळे मेलेल्या जनावरांचे मांस खायचे नाही असे ते ठरवतात. बळी महार हा रेड्यचा मांस खाणाऱ्या महारांना वाळीत टाकत असतो. चिमा महारीणची सवय मात्र काही केल्या मोडत नाही. मांस खाताना जो सापडेल त्याने दंड भरायचा असा नियम असतो. चिमा महारीण अनेकवेळा दंड भरते. तिला वाळीत टाकले जाते. या कारणामुळे महार-मांगांची भांडण होतात. मास्तर आणि पाटलांच्या मध्यस्थीने वाद तात्पुरता मिटतो. शेवटी चिमा म्हातारीला सत्तर वर्षांपासून असलेले वळण बदलता न आल्याने वाईट वाटते. आपले काही बरे वाईट झाले तर भावकी सहकार्य करणार नाही म्हणून एक हजार रुपयाला शेत विकून पाचशे मास्तरकडे ठेवून मरण पावते.

एका अस्पृश्य जातीत जन्माला आल्यानंतर सामाजिक, धार्मिक शोषणामुळे शोषितांच्या जीवनात कशा प्रकारचे प्रश्न निर्माण होतात याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ‘वळण’ ही कथा होय. परंपरागत जात मानसिकतेच्या बाहेर पडण्यासाठी, आपले हिनत्व कायमचे घालविण्यासाठी मेलेल्या जनावराचे मांस खायचे नाही हा जागृत महारांचा निर्णय म्हणजे विषमतावादी व्यवस्थेच्या विरोधातले बंडच म्हणायला हवे. चिमा महारीणला मात्र हे बंड

पचत नाही त्यामुळे तिची शोकांतिका होते. थोडक्यात, 'वळण' ही आंबेडकरवादी विचाराची प्रेरणा घेऊन येणारी एक महत्त्वाची विद्रोही कथा आहे.

दलित, शोषित, उपेक्षित वर्गाचे चित्रण या कथांमधून आलेले आहे. अन्याय अत्याचाराविरुद्ध शोषितांनी उभारलेला लढा, त्यांनी पुकारलेले बंड, विद्रोह हा या कथांचा स्थायीभाव आहे. प्रामुख्याने 'सापळा', 'वळण', 'बुद्धाची शपथ', 'सोन्याचा मणी', 'उपकाराची फेड', 'विठ्ठू महार' या सहा कथांमधून आंबेडकरवादी जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. 'सोन्याचा मणी' मधील बणा महारीण आपल्या मृत्यूनंतर तोंडात टाकण्यासाठी पदरात बांधून ठेवलेला सोन्याचा मणी डॉ. आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर निवडणूक फंडाला देऊन आपली परिवर्तनावर असलेली निष्ठा व्यक्त करते. 'बुद्धाची शपथ' या कथेत गावातील लहान मुलं बुद्धांची शपथ घेऊन मुंबई गाठतात आणि शपथ खरी करून दाखवतात. 'विठ्ठू महार' ही मराठवाड्यातील खंडाळी गावावर आधारलेली कथा आहे. हसन पाटलाने अपमान केल्यामुळे पेटून उठलेला विठ्ठू "मी महार म्हणून जन्मलो ... परंतु गावाचा पोलिस पाटील म्हणूनच मरणार" अशी घोषणा करून पोलिस पाटील पदाचा अर्ज माघार घेण्यास नकार देतो. अशा अनेक कथांमधून अण्णा भाऊ साठे यांची आंबेडकरवादावरची निष्ठा व्यक्त होते.

अण्णा भाऊंनी अशा असंख्य कथा लिहून मराठी कथेला अपरिचित असणारे जग परिचित करून दिले. त्यांच्या या कथालेखनाचे अतिशय योग्य असे मूल्यमापन प्रा. रा. ग. जाधव यांनी केले आहे. ते लिहितात, "माणसानं जगलं पाहिजे हा संदेश त्यांनी केवळ दलितांनाच दिला नाही; सर्वांनाच दिला व मुख्य म्हणजे तो आचरून दाखविला. थोर साहित्यिकाचे एक लक्षण नेहमी सांगितले जाते ते असे की, मानवी जीवनविषयक कोणतातरी नैतिक मूल्यभाव तो आपल्या साहित्यातून सूचित करित असतो. अण्णा भाऊंनी दलितांच्या, पतितांच्या, भणंग भिकाऱ्यांच्या, तथाकथित दरोडेखोरांच्या नि बंडखोरांच्या अर्थशून्य मानल्या गेलेल्या जीवनात माणुसकीची अर्थपूर्णता असल्याचे दाखवून दिले. मानवी सद्गुणांचे नि दुर्गुणांचे, आकाक्षेचे नि अभ्युदयाचे, ध्येयवादाचे नि निष्ठांचे अस्तित्व या उपेक्षितांच्या जीवनातून असल्याचे सिद्ध केले. या दलित पतित जीवनसृष्टीतही मंगल मानवी भावनांचे नि नैसर्गिक मानवी विकारांचे लळित कसे रंगते, हे स्पष्ट केले. जे जग सांस्कृतिक विचारातून व परंपरेतून अर्थहीन म्हणून शतकानुशतके बाद करण्यात आले होते, ते जग अण्णा भाऊंनी प्रतिष्ठित केले, त्याची कदर निर्माण केली." प्रस्थापितांच्या दृष्टीने गुन्हेगार, खलनायक असणाऱ्या उपेक्षितांच्या जगण्यातील 'नायकत्व' आणि 'बंडखोरी' ही कथा अधोरेखित करते. त्यामुळे 'शोषित माणूस' हा या कथेचा कणा आहे. विद्रोह हा स्थायीभाव आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेने उपेक्षित ठेवलेल्या समाज घटकांच्या व्यथा, वेदना, विद्रोह अत्यंत समर्थपणे व्यक्ता करण्याचे काम अण्णा भाऊंनी केले आहे. अशा प्रकारे अण्णा भाऊंची कथा शोषितांची, वंचितांची जीवनगाथा आहे.

संदर्भ सूची :

1. कुंभार नागोराव (सं.) ,शाहीर अण्णाभाऊ साठे, प्रबोधन प्रकाशन लातूर, प. आ. १९९३, पृ. ७१-७२.
2. सावरकर सुभाष ,जनसारस्वत अण्णा भाऊ साठे, मराठी ,जनसाहित्य परिषद अमरावती- २००७, पृ. ३९.
3. साठे अण्णा भाऊ,बरबाद्या कंजारी, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आ. २००४, पृ. ९९.
4. साठे अण्णा भाऊ,ठासलेल्या बंदुका, चंद्रकांत शेटोस प्रकाशन मंदिर कोल्हापूर, चौ. आ. १९९२, पृ. २३.
5. जाधव रा. ग. निळी पहाट, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, चौ. आ. १९९५, पृ. ९०-९१.